

եւայլ ժամանակ սրուած են, երբեմն ընդարձակուած եւ երբեմն ալ սեղմուած, որպիսի են վաճառականութիւն, մշտականութիւն, եւ ինչ ինչ ապրանքներու համար մաքային տուրքեւ ազատութիւն, նաեւ ամէն արուեստ գործելութիւններու իսկ քահանայք զորք էին և եւ է պետական տուրքերէ: Սակայն այս առանձնաշնորհմանց ամենն նշանաւորն է 1356ին Մեծն Գազելփր թագաւորեն շնորհեալ դատաւորական իրաւունքը, որ հետեւեալ կազմակերպութիւնն ունէր:

Ժողովրդեան Աւագործոյն եւ Ծերոց մէջէն կ'ընտրուէին 40 Հոգաբարձուն, որոնք 40 աղբարք, կը կոչուէին, եւ անոնցմէ 12 դատաւոր, որոնց ատենապետը "վոյթ" կ'ըսուէր: Ընտրութիւնը կ'ըլլար ամէն տարւոյ առաջին օրը: Վոյթը կաղանդի նախատնակին Ժողովարդեան հաշիւ կու տար, եւ յաջորդ օրը 40 աղբարները եկեղեցին գումարուելով՝ քահանային ժամուց կու տային եւ վոյթական պատարագը լսելէն ետքը՝ կ'երթային դատարանը, որ Եպիսկոպոսարանին ստորին յարկն էր, եւ թղթեակի մը վրայ իրենց ընտրելիքն անունը նշանակելով՝ գրասեղանին վրայ կը ձգէին, որով առաւելութիւն քուէից ունեցող "վոյթ" կ'ընտրուէր: Մի եւ նոյն կերպով կ'ընտրուէին ամէն տարի նաեւ 12 դատաւորներն ալ: Այս դատաւորաց առջեւ ամէն խնդիր կը յուզուէր եւ ամէն յանցանք կը դատուէր, ի բաց առեալ բռնաբարութիւն, սպանութիւն, վիրաւորում, եւ գողութիւն, որոնց դատը կը վերաբերէր քաղաքային դատարանին: Մագիստրոգեան օրինաց կը վարուէր: Հայ դատարանը հասարակօրէն կը հետեւէր Աստուածաշնչի եւ Միտիթար Գոնի դատաստանագրոց եւ ուրիշ իրենցմէ հաստատեալ իրաւաբանական եւ պատմական օրինաց, եւ կը վայելէր բանտարւ եւ տուգանքի ենթարկելու իրաւունքը, որոնց ամենը միասին խափանեցաւ երբ 16 հաստան 1799ին երեք տերութեանց մէջ բաժնուեցաւ:

Վերսլիշեալ գէպքերէն յայտնապէս կ'երևայ որ Անցիլը 16 հաստանի մէջ ինքնուրոյն համայնք մը կազմած են, որոնք բարձր գիւրքը շատ անգամ բնիկներուն նախանձը շարժած եւ գանգատանաց տեղի տուած է. ուստի չափազանց չէ լսել որ 16 հաստայք փառաւոր անցեալ մ'ունեցած են իրենց ընկերական, անանկային եւ զինուորական յաղորդակցութեամբ: Բայց գործախառնար այսօր շատ նկուն վիճակի մէջ են, փասն զի հետզհետէ իրենց հայրենի լեզուէ

կորսնցընելու վրայ են, եւ շատ քիչ տեղ այժմ հայ բարբառը կը հնչէ: Եւ ի ներկայիս զանազան քաղաքաց հայ եկեղեցիներուն ոմանց մէջ լեհ կամ լատին քահանայք կը պաշտօնավարեն եւ ոմանք ալ օտարաց ձեռքը անցած են, որով իրաւամբ կը վախճուի որ հայութեան այս հատուածը շատ մօտ ապագայի մէջ կորստեան անեւ անդուռի գլուխ, զոր Աստուած մի արասցէ:

Հ. ԻՍԱԿՅԱՆ Վ. ՍՐՈԳԾԱՆ
Միաբան Անտոնեան:

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ի Ն Ա Ն

ԹԻՐԻՍ ԴԻԿՑ. ՆԸՀԱՐԵՑ ԲՈՒՄԵՆԸՆ

(ԸՆԴՈՒՄՆԱՆՈՒՄՆԱՆ)

Մ. Մամուրեանէ զատ, Ռուսիեան նիւթ եղած է նաեւ անուանի Երգիծաբան Յ. Յ. Պարոնեանի գրչին, որ իւր "Թարգմ." թերթին մէջ՝ 1874ին, Ռուսիեանի զանաշատական պատկերով հրատարակեց անոր զուարճալի մէկ կենսագրականը եւ Երեւոյն քահանայներու հետ անոր անժախտիկ տաղանդն ի վեր հանեց:

Բայց ամենեւեալ զոր. Օտեան Ռուսիեանի վրայ լաւապէս ճանաչած է այն նշանաւոր մահադուռագով, զոր 1879ին Նուիրած է անոր յիշատակին, եւ որ՝ անոր "Փիւնիկ-Յոյնիկ-Բոսնիկ" հայերէն թարգմանութեան նախաբանը կը յօրինէ:

Այն մահադուռագին մէջ Գր. Օտեան պատմական հակիրճ անկարկ մը նետելով իւր մանկութեան օրերուն վրայ, կ'արգրագառնայ Ռուսիեանի եւ Ն. Պարեանի հետ ունեցած կենսականութեան, մտերմութեան ու Ազգային Սահմանագրութեան նախազապաւններուն վրայ, յետոյ զՌուսիեանի կը ներկայացընէ խիստ ճշգրիտ, եւ ընտիր գրուածով մը, ուսկից կառուի որ կը համարիմ մաս մ'ընդօրինակել, լաւապէս ճանաչելու Գր. Ռուսիեանին: Ահաւասիկ.

"Ռուսիեանի քիչ կորցրեցի շատ խորհրդածներ եր. ընդհանուր սկզբունքներ ունէր, որոնց յարեալ էր ինչպէս կը յարի մարդ իր հասարակին: Իր միտքը ընդունակ էր միայն բացարձակ ըմբռնելու. զամենայն խնդրի ինքնուրոյն կը նկատէր, առանց սաչ դնելու յարկից ինչորոշ հետ ունեցած տալիսութեամբ: Ռուսիեան չէր կրնար հոգեմալ որ բանաւորութեան ուղածին պէս չկործանէր ձեռնարկելու առեւ բուն եւ կարեկ լըլլայ՝ ինչ որ խոստ է զայն պարզաւ:

Ի Թարգմանի. Յ. Յ. Պարոնեանի. Թիւ 57, Ե. Յարի, Կ. Պոլսոյ 5 Հոկտ. 1874:

խանակ վերաճել։ Եւ այս թերեւս իր մտքին մէջ գեղեցիկ պատարաքը կրնար Համարել։ Եթէ միանշանայն անձնական բան մը ի յայտ չաներ իր բնութեանը մէջ։

Եւ արեւմտի անձ մըն եր Զաքիա իր վրտ կնիքորոշացեալ։ Ինքնուրոյն կ'ապրեր, գրեթե ազգեցուն թիւին չէր ընդգրկուէր եւ միայն իր ազգեցուն թիւիւնը գործածելու Համար՝ երբ երբեմն Հաղորդակցութեան կը մտնէր իրաց ու անձանց հետ։ Չեր կրնար Համարել թէ ինչ որ աղէկ է իրեն Համար կրնայ ուրիշներուն Համար աղէկ չ'ըլլալ։ Եւ առաջին եւս իրեն պայմանն այն եր ամենեւն Տեմ որ իրեն Համար կրնային։ Վերջապէս ամեն բան իր անձնական յարմարութեանը վերածելու։ անպակօն իր արամագրութեան մէջ ունէր։ Այս արամագրութեան արգիւնքն են ըստ մասին՝ իր ըրած շորտգործ թիւիւնը Հայ լեզուին մէջ։

Առաջագոյն Հանձնարները դրածոն են լեզուի խնդիրով։ Եւ միւսնայն անուրիշները զոր ունեցած իր Ռուսիեան ունեցան են շատեր։ չ'ըլլանք այն անձ գիտուն ու մեծ իմաստասէրը՝ քերականով ու գիրերու ձեւով կը գրադէր։ Եթէ այնպէս Հարաւ, լեզուն կերպարանովով ազդէ միայն՝ նպատակն ըլլար Ուղղաբանութեան, ազգային պիտային մը պիտի պատասխանէր։ Եւս Այլ խիստի ձեւաւորութեան մէջ է շորտգործը։ Դեւաւորութիւնը։ լեզուն ժողովուրդին բերնին մէջ կը լինէր։ Ինչպիսիք դեմ յանձնապատասխանութեան է երեւի, ինքնիւրեւ օրէնք մը լինել լեզուին ու կարծիք թէ ազգ մ'առնողը այն օրէնքով պիտի վարէր։ Այսպիսի ձեւաւորութեան մը, ինչպէս ամեն նոր բան, իր Տեսութեանը կրնայ ունենալ։ Եւ այնչէս այնքան բառն է որքան նոր ազգայնութիւնը եւ եռանդը։ Այլ ազգայնութիւնը ինչպէս իրենք եռանդն ալ վաղ թէ անպակօն կ'աղցնէր անը, Եւ լեզուն օգրէր որ ազգային Հանձնարն ընդացուն Եւ կը յաղթանակէ ամենեւն։ Անտարակցայն կարգէ դուրս Հանձնար մը որ կու գայ զանկէս գրգռել, կրնայ նոր շարժում ու նոր կեանք առ լեզուն ալ, ու Տանթիկն պէս ամենահ գրեթէ մը մէջ կ'աւել կ'աւել իր նորաձեւութիւնը։ Ինչպիսիք, Ինքնիւ, Մալերայ, որ ըզգայնութեան պարտ թիւինն ու լեզուն շորտգործ ձեւաւորեցին, Եւ որ պատրաստեցին այն լեզուն որով Քուէնը՝ գրեց եռանդն, քերականութիւն լինեցին, այլ գիրք գրեցին։

Լեզուի մը բառերն ու կոնստիտուցիոն կը բաղկանայ։ Եւ Դոր ինչպէս մը Համագրապատասխան բառը լինայ, այն բառը կամ ուրիշ լեզուի է առնել կամ նորին լինել հարկ լինուոյ։

Ինչ օրէն եւս միւս լեզու յայտ նորմութ թիւրէ ի տայ։ Բնութեանն ազատանքն վարկեցաւ այս թիւրքուտեան թեւամբ ու երբեմն նաեւ անիմայն վարկեցաւ բառերու հետ։ Գի երբ մէկ կողմէն նոր բառեր կը լինէր, միւս կողմէն լեզուին բառերը ըստ իր Զապիւնի կը յապարկէր կամ կը փոփոխէր։ Ինչպէս Մալերայի Համար իրեն Համար ալ կրնար ըսել թէ բառերն ու վարկերն ու բառերն մ'ընած եր։ Այլ լեզուի ըսելով թէ այս մասին իրական ծառայութիւն չ'ունայց նա լեզունն։ Դաւա գեղեցիկահետ բառեր ունի լինած է քանի գիտական ու գրական բառեր որ չունէին եւ որ ունինք այսօր իր ընդհին։ Իր լեզունն բնական գեղեցիկ յապարկութիւններէն մէկն է, ինչպէս յունարեւելի, բառ լինելու Համար ընծայած գիտութիւնը եւ Բնութեանն ըստ ունի լեզունն օրէնքն ու կրկն ծառայի Համամաս վարկեցաւ, քան մեր Բնութեանն զբաղեաները որ եւ յայտական բառերով աշխատեալ խառնեցին խնդիրն լեզուն միւսն։ բոլորովին խոր լեզու մ'ընել զայն։

Իսկ կոնստիտուցիոն, ընդհանուր երեւոյթով մէն եւ լեզուի Համար, որ անորմութիւն կանոն կայն է, այլ ոչ մասնահ կանոն մը կրնայ է ստեղծութիւն ըլլալ։ Այսպիսի Հարաւանակութեան մ'ընդգրկելու Համար պիտի եւ ուրախ այն ամէն ազգեցուն լեզուն, միւսն կ'ընդգրկէ ալ ազգեցուն թիւինը, որ կը ներգրգռեն լեզուններս վրա։ Եւ մնալ դեմ չգիտեմք այն աստի երբ լեզու մը լինելու իւրեւ

էինք այն ազգին որ պրարաւան իրեն լեզու ունեցած եր չգիտեմք թէ ի՞նչ է ձեռնարկութիւնը որ միորինակութեանն ու միանշանայն յապարկ կու գայ, Եւ բանաւորութեան խիստ աստուծուն կը զոհեմք գեղեցիկ թիւինն ու մեծան թիւին։

Բարեբանագրութեան Բնութեանն՝ որ քիչ կը կորցար՝ ըստ կը գրէր, որով կրնայ ինքնին գալ որ յապարկութեան թիւինը ու սխալները։ Երբեք որ աղէկ Ուղղաբանութեան զոր կը պատրաստէր եւ զոր շորտգործ արարելով իր եւ մեր քուստիւնը պիտի ըլլար առաջին Հայկական մասնաւորութեան։

Նոյնք որ արհամարհանք կամ բարկութեամբ նպէսն Ուղղաբանութեան վրա, որ Հայալեզուն, որ Հեղինեցին եւ որ բանագրեցին իսկ, պարտաւորեցան վերջապէս խոնարհել անոր իսկական մասնութեանն առջեւ որ ազգային յապարկութեան գործը մը պատրաստել էր՝ Ազգին կենսական լեզուն կազմակերպելով եւ խոստովանել նաեւ թէ այլ աշխատութիւն ոչ բոլորովին անպարտ ու ոչ ալ զարկ եր բարձրագոյնութեան, բարձրագոյնութիւնը զորս լին կրնար ապարտել թերութիւնը։ Բնութեանն միշտ ազգային է, առեւ իրը թարգման չ'ընելով։ Իր գլխաւոր Հեղինակութիւնը եւ 1854ին եւ 1872ին Զաքարյանները, Երեւոյնիսկական ժողովք մէջ ըսած աստեղծութիւնը, Եւ ազգային արեւելի վրա գրած ճառը։

Ցարեղծը Օրացոյցն է բազմապատկեալ։ Բնութեանն Ցարեղծութեանը ճեմն ու սիրուն էին, ճեմն գրական ու սիրուն իրենք ճեմն էր գրական փոքրիկ Հաստատեցին։ Հնար չէր որ Բնութեաննն յետ նորագոյն միայն մը Օրացոյցին չ'ըլլար, այլ Հոս նախաձեռնար Համարեցաւ փոխ առնել Վրաստայն մեծ յեղափոխութեան Սահմանագրի ժողովքի ճեմն գեղեցիկ շորտգործութիւնը, որ քանի աւրինեցով օրէնք կ'ըլլաւ, այլ որ լեզուաւ անվաւ, ինչպէս ամեն բան որ յայտարար դարաւոր սովորութեան մը գէմ է լինել։

Եթէ Ուղղաբանութեանն ու Սահմանագրութեանն մէջ մէկ թիւիւնը ինքնին եղան Ազգին մէջ, իր մէջ անուարարանութիւնը երեւոյթիւն մը կ'ըլլար ընդհանուր ժողովքն մէջ։ Այլ միայն կը գրէր զանաւոր առաջին, այլ եւ կ'երկարորէր։ Այն աստեղծութեան լեզուն մէջ անեղանակ մ'ունեցին իր կուտ ու Հոս իրարու կը յաղթեցին իրար ընդգրկելով եւ սերտ օգտակար իրարու չ'ընդապագ պիտանայով։ Եւ այս խորհրդանշանութեան գործութեանը ու արամագրանկան կորովին կը Համագրապատասխանէր բառերն ու բացարձակութիւնը գրադէր զորանք կը լինէր իր յղկել միւսն։ Գոհացանք կ'առարկել։ Թեան Հասնելու կ'ըլլար որ ըստ Համագրութիւնն օրէնքն էր Հիւսնեցուն լեզուն կը դառնայ աշխատական ցեղի մասնաւորաց, Եւ այսպիսով՝ շարժում ու կիսաքաղաք լին յարեցութեանը եւ իւրաքանչիւր պարբերութիւն նոր լայն մը ընդլայնեց իր մասնութեանը վրա, թիւը ինչ տար որ ունինքաց ուշադրութիւնը շաւաղով եւ զայն կ'աւարտէր միմիայն իր ինքնին ու իր փաստերուն վրա, օրոնցմով կը պաշարէր ամենեւն փորձը։

Այլ Բնութեանն մասնական կը գեղեցիկեցէր ինքնարձանութեան մէջ։ Այլ որ իրմ առեւ ինքն թափանցուն հեղինակին հոգին եւ այն հոգով թարգմանել, չ'հեռու չ'ընել նաեւ ինքնական հիւստեանքն պարբերութեանը, իր վճիւրի պիտեալ աստեղծութեանը թարգմանութեանն անհերքելի կ'ըլլար թիւին մէջ է մեր բառին։ Երբեքն նաեւ Եւս-Մալերայի Մարց Գառնարարութեան թարգմանութիւնը, այն պատականութիւնը զոր կը փափարէր որ միայն իմաստարկան զիրեն ըլլար որ կորացած ըլլայի, Գառնար եւ ի լե շառակով իր աստուար թարգմանութիւնը ալ որոնք կարգէ պիտի չէ դառնէ Բնութեանը ինչ է ինչաւոր թարգմանութիւնը, ուր յայտն առջ երեւին իր ճշգրտեւ որոնցմով է երբեմն որ յաղթան է մեծամեծ գոտարարութեանը։

Եւ որք խոսեցայ Ռուսիոյն հետ իմ արարած ինքնաց վրա . իր հոգին կը ներէ ինծի եւ ինչ որ երբեք խառնութեամբ գտակոր, զի գիտէ նա Հինով թէ խաղաղութեան արդիւնքն են անին թաւ այդ աշխարհիս վրա : Հետեւեալ գիրքը (Փիլիսոփայութեան Գաղափարները) իր վերջին գործն է, իր գաղափարներն դասերն որ որ կը խօսէր բովանդատող գործերն մէջ եւ զորս ի մի Հաւատքի թէ վերջի օրերուն : Չարքայս աշխատութիւնը իր մասնաւոր պատճառ եղաւ, որք աշխատութիւն մը կը սկսէր եւ գիտէր ցերեկ անով կը պարտաւոր ու շատ անգամ քնանալով կը մտնար :

Իր ամուսինը, թէ լաւ ամուսինը, որ կը տեսնէր այդ մասնաւոր աշխատութեան գործն աւերանքը եւ կենաց հիւսիսն առաւա առաւա պայտից, զինքը կը զարուշեցէր ամեն օր չափազանցութեան, ինչ գարեհաւ կը խորանակէր — եւ իրաւցին ուրիշ կերպով չէր տարբեր — եւ անհաշիւ ձանձրութիւնը եւ յուսահատութիւնը կը պատճառէր ընծա — որք չափաւոր — վերջապէս օրին մէկը եկաւ. կարգադր ինչի իր այս գործը որ աւարտներ էր, նոյն օրը ամուսինը ալ աւետարտ էր առեւ թէ «Վերջուցի գործն եւ ալ պիտի չանգաւառեմ» եւ թէ «Օտեանին ալ կարս դադրի, շատ հաւանեցաւ, ինչքն բարեկամ, այս առաջին անգամն եր որ զինքը կը խառնէ, զի մտիկ չորի երբ կարգադր ինչ մէկ ծայրէն միւս ծայրը իր տեսարանները, ոչ եւս կ'ազնի կարգաւ կամ լաւ ու եւ իմաստասիրական գործն ինչն եւ այսօր եւ որ այս առաջին կը գործի իր յաւաքանակ, եւ որք եւ մանաւանդ մեր երկուքն կենացը իր վերջաւոր, գործն ալ կարգադր ըզլին — Մարդիկ կան որ անգաղափարն վար չեն կրնար նայլի : Բաւ մը չգիտենք մեք եւ չգիտի գիտեցանք, բայց թէ ինչպիսիք ու ներքին յայտնութեանք : — Ոչինչ է խորհրդանշութիւնը : Զուգէն» որ թերեւս առաջնորդ եղած է Ռուսիոյն այս աշխատութեանը վերջ, իրաւորը ըսած է թէ խորհրդանշութեանը գործըք մըն է որ փորձելով կը ծառայէ մասնաւորութեան ու մտքորութեան : Սովորով է ինչի համար ծանոթել թէ այդ գործիքով պիտի է շարժմ թափանցել կենաց գաղափարը ու գտնել յաւանքական չարատարութիւնը : Այն առարամ լցող որ յայտնի չէ մտաբեր կալ զայն եւ ինչն է որ չէրիսի կ'ողջած մերթ մերթ ինչ, իմ միտակ միջիթարութիւնս է : Թող աւանի մարդիկ ինչ ամեն բան, մինչեւ ազատութեան ալ, այլ թողուն այս միջիթարութիւնը :

Եւ ահա ստոր համար մտիկ չըրի այն օրը ինչ որ կարգադր ինչի Հետեւեալ օրը մեռաւ ինչ որ Հինով պոյն մեռաւ եւս կը տեսնէ ինչ որ կը նմարէր իր այս գրուածին մէջ, գեղեցիկը, բարին ու ճշմարիտը : Միտաւ ու չարաւուրէ հոգիի վրէժին անկէ ի վեր նաեւ իր բարեկամի զոր զինքն կը «իշխ» կենդանութեան վերջին կայծերուն վրա :

1879 Մայիս

Գ. Ս. ՕՅԵՆԱՆ

Գր. Օտեանի այս անաչառ տողերը, զորս արտասպան է ժամանակին լայն թերթը՝ եւ ես յապաւելով ներկայացուցի, բաւական են մեզ կարեւոր անձ մըն էր Ռուսիոյն, ցաւալի է որ իւր կենդանութեանը չհասկնալեցանաւ, չգնահատուեցանաւ պէտք եղածին պէս, եւ մինչեւ անգամ անարդուեցաւ ու առ ոչինչ գրեցաւ իմաստասիրներու, կողմանէ : Նախապէս Ռուսիոյն եւս մեծ մարդ մըն էր, անմասն գիտուն մը,

1 «Գաղափար» Փիլիսոփայութեան Եւ Ռուսիոյն, թարգ. Ս. Թէմաքանի : Գ. Պոլսոյ, յապաւելով թիւն Յ. Գաւ վաճառ 1879 :

2 «Լայոն» Ը. տարի 1880, թիւ 47 եւ 60 : Գ. Պոլսոյ :

որ իրեն յարմար միջավայրի մէջ չէր նստած գծախիտաբար : Բարձր միջավայրերու արժանաւոր մարդ մըն էր նա. եթէ Զրանայրի մէջ նստած ըլլար, կը հաւատամ, որ նա իրեն բոլորէն թառուս մը, կոխող մը, Պոլսոյ մը կրնար հանգիստանալ, իրեն գրագէտ կամ բանաստեղծ, Հիւկո մը եւ Վարսիլի մը, եւ իրեն քաղաքակազատ, Թիւր մը, Կամպիլեա մը :

Իւր այսչափ բազմակողմանի չընաղ յատկութիւններով շատ համեստ եղած է Ռուսիոյն, պարզ, անսեթեւեթ եւ հզօղ, մանաւանդ՝ միշտ ուսումնասիր, որով ալ աւելի սիրելի եղած է ժամանակակից նշանաւոր Հայերու, Պարզիկներ, Գր. Օտեանի, Կար-Պէլ Սրբազանի, Ստեփան Ստանեանի, Պալանաներու, Ցատեաններու, զոյտ. Բարունակի, զոյտ. Յ. Հիշմանանի (Երեւն), որ առ Մ. Մամուրեան ուղղած նամակի մը մէջ Ռուսիոյն Վարսիլի սապէս գրած է եղեր ըստ Ե. Օտեանի՝

«Իրանի կը գնամ Ռուսիոյն հոգիս սեփականութիւնը, երանիկ Սրբաճեղաներն են եւ եղած են միշտ որ երբ աշխարհ կը սազանալ՝ կը տառածի, իրենց իրենց աւանդն է խորհրդանշութեան մէջ անգործութիւնն ու անխառն կը փայլէ եւ ցարս փիլիսոփայութեամբ ու յալ ու ոչ նախ նայլալ քաղաքի կը համարին : Եւ այս միջոցինքն մէկ կրնար զուգուիլ Յարթօր Ռուսիոյն» :

Հարուստ չեղաւ Ռուսիոյն, այլ աղքատ իսկ, իւր Ազգին յառաջդիմութիւնը, մեծութիւնը իրեն կէտ նպատակի միշտ ունենալով, մոռցաւ դրամ շահելու արհեստը, եթէ ոչ՝ ինքն ալ կրնար ցերեկութեան աւագանիին մէջ ունեցած նշանաւոր բարեկամներուն շնորհիւ, իւր բժշկական արուեստիւր շատ դրամ չահել, ինչպէս Ներհեցան Բորիշներ, եւ եղան ու եւս ոսկեբարձր բժշկիներ, դրամատուներու մէջ մեծահամբաւ, այլ գրական ու գիտական աշխարհին մէջ հաւասար սիւրբ ու անմասնօք բնաւ :

Ռուսիոյն անուն մը թողուց, անուն մը, որ թէ բժշկէն, թէ գրագէտէն, աստիկէն ու գիտունէն, քաղաքագէտէն ու աղքատներէն հաւասարապէս կը յարգուի, անուն մը, որ կը սիրուի այսօր, եւ պիտի սիրուի վաղը : 1850—1876, քառորդ դարու ժամանակի մը մէջ բեղմնաւոր կենցաղ մ'ունեցաւ նա, պարսպ ժամանակ բնական շնեցող, եւ կարծեմ թէ՛ այդ ժամանակին համար ես բաւականապէս կրցայ ներկայացընել մեր արդի հայ սերունդին :

Ռուսիոյն իմ յիշատականքներէս զատ ունի եղեր գեղ շատ աշխատութիւններ, թարգ-

1 «Մարտ» 41րդ տարի, թիւ 3970, 31 Հոգիս 1882, էջ 245 :

մանած է եղեր Վ. Հիւզայի Ատենաբանութիւնները, Լամարտիի Դոմինիոնէն մաս մը, եւ գրած է եղեր զեռ շատ մըն ալ բանաստեղծութիւններ, ազգային Սահմանադրութեան վերաբերեալ ծրագիրներ ու ճառեր բոլորն ալ ան. տիպ, որոնք՝ յայտնի չէ թէ որոնք թով կը գտնուին այժմ:

Քաջահատ իր մայրենի լեզուն, Հմուտ նաեւ պոլեպլ ստար լեզուներու, Ռուսինեան խիստ շարտար եղած է, ինչպէս արդէն ըսի, Հայերէն նոր բառեր կերտելու մասին, որով Ազգային բառարանն օժտած է ընտիր բառերով, եւ յօրինած է Անգլամազնանկան ու Անտարանական Հայ բառերու ձոխ Հաւաքածոյ մը, ուրկէ ձեռագիր տետրիկ մը միայն անցած է ձեռքս, եւ քանի մը Հասա ալ կը մնան Ղալաթիւ Ազգ. Մատենադարանը:

Ռուսինեանի Հմութեան եւ կարողութեան անհայտն գնահատող եղած է մանաւորապէս Յակոբ Պալեան, Հայ գրագէտներու այդ եզակեան Մեկնասը, որ 1875ին երբ Պալեի կը գտնուէր, առ Սրապիոն Թըլեան ուղղած իր անձնական նամակներուն մէջ, որոնք գրական մէկմէկ գովարներ են եւ զօրս կարգացի վերջերս, Ռուսինեանի վըպ կը խօսի շատ մեծ գովեստով, եւ անգամ մըն ալ, երբ Հայերէն բառարան շինելու խօսք կ'ըլլայ, կը գրէ նա սա սողերը,

«Թեզգեանը բազիրը կը շինէ եղեր. Բնէ տեսակ բազիրը է ասի, առանց Սրապի բազիրը կը շինվ՝ մի, առանց Ռուսինեանի բառ կ'ըստեղծվ՝ մի. — բառացոյց է Ռ. զգոյստութիւն աս երկու գործիքի Համարսնի... որքան կը բարբրիմ որ Ռուսինեանի՝ վարդգիտի՝ անգղու գովան օրոտելցիս պոչն պընջլով գըքը ալ երկուքդ մէկանը քաշեմ պըրծեմ այդ միշտվարէն ու բերեմ նեոտեմ Հոս Բարբը. զԱնի Եղջոս քեզ ալ թոյն... Ռուսինեանի էֆէնելս 33 Boulevard Haussmannի առջեմի մէջ գրասենյակն ասոյն ամբիւն ամբիւն մը քոյս բազմընէ, գրէլ ասրէլ տետրակներ լընջելու լարարարքն ալ... քեզի բեռընէլ... օղջուկան գըքն ալ իննի վերապալէն, ասն Բնէ պընջէլ, Բնէ արդիւնաւոր, երեսուկոյն անգամ մը, Բնէ... կը կոչընջը:

Նամակս, բաց ի Ռուսինեան էֆէնելսի մարդու չի ցուցնես, ուրիշ ձեռք չ'անդ, պատուի անհատացու. Բնէ քի ընես, կատարեալ եղանակութիւնը միջ սրբած չէ ստա ի խոնարհ, բայց եւ այնպէս, չըստը չի կընալ կատարելու ալ բան մը չըստը: Դ՛վ գիտէ, գուցէ զայ օր մը, ուր երազ կարեաններ իսկանստութեան փոխուի:

Բարիչ 13 օրթիքն 1875

Քեզ՝ կարտով
ՅԱԿՈԲ ՊԱԼԵԱՆ

Արշափ սեր, արշափ Համակրանք կը ցուան Ռուսինեանի Համար սա քանի մը պարբերութիւններէն, զորս Յակոբ Պալեան իւր մահէն

(1875 Հոկտեմբեր 30) քանի մը ամիս առաջ կը ստորագրէր, ոսկի երազներու վայելուն յոյսերով, յոյսեր պատիր, աւաղ, յոյսեր անգոյց եւ գուժկան անոր կարճատեւ կեանքի մնտալու վախճանին, որուն տարիները կը կընուի Ռուսինեանի մահով (1876 Նոյեմբեր 29), Բնէ տխուր զուգարկութիւն. Յ. Պալեան՝ զՌուսինեան իր թովմէ՝ Պարիզ բերել տալ կ'ուզէ, քիչ յետոյ կը մեկնի նա աշխարհէ, եւ Ռուսինեան ալ կը հետեւի անոր, Բնչպէս բացատրել այս բանը...:

Ինչպէս տեսանք վերագոյն, Ռուսինեան ինքն ալ չափազանց սիրող մըն էր Յ. Պալեանի, զինքը ճանչցող ժամանակակից անձեր կը պատմեն այսօր, թէ անոնք երկու անբաժաններ էին, եւ կապրէին իրեւ. les deux inseparables Ռուսինեան Յ. Պալեանի տունը կ'ըլլար ամեն օր, հոն կը ճաշէ եղեր շատ անգամ, եւ անչափ կը սիրէ եղբր անոր սեղանը, որ միշտն անգամ, կերակուրներուն անունները կը Հայացընէ եղեր, պատրաստելով առ այս սիրուն ճաշացոյցակներ, զորս ինք չ'ուշ կանուանէ եղեր:

Այդ ճաշներէն երկուքը՝ ընդօրինակելով Յ. Պալեյ Սեփեփէն,՝ կը ներկայացընեն՝ հոս իրեն նմոյշ Ռուսինեանի վաստակաւորութեան, որով ճաշելու ատենն իսկ, բան մը հնարելու ջանքը կ'ունենայ եղեր:

ԺՄԱՅՈՑ	ԺՄԱՅՈՑ
17 Միգոն	6 Զարթիւն
ՆԱՄՈՑՏ	ՆԱՄՈՑՏ
Ուտը, Մարիկ	Աղկէր, Մարիկ
ԹԱՆ	ԹԱՆ
Տոտիկ	Քաղիկ
ԴՈՐՏՏԻԿ	ԴՈՐՏՏԻԿ
Կողիկ, Բիւրուռ, Թոփուշ	Թօշու, Տիրաւար, Աշու
Պըլուր, Ժակի, Եղնիւ	Ժակիկ, Եղնիւ, մահիկ
ԱՆՈՑ	ԱՆՈՑ
Ժինիւ, Մարիոյ	Թերթուշ, Նոնուշ
Մարիկ	Մարիկ
Ջանազան	Ջանազան

Առանց զբաղելու այս Համադաճներու անուններուն մեկնութեամբ, կը փութամ լաւելու, թէ Ռուսինեան բաց ի իւր ուսումնասիրութենէն եւ ազգասիրութենէն, զոր ունէր անհաւասար, ունէր եւ մեծ կրօնասիրութիւն. կը պաշտէր նա իւր կրօնը եւ հաւատարիմ ծառայող մըն էր անոր, ինչպէս իւր ճառերն ալ կ'ապացուցանեն եւ որուն կենդանի վկայ մըն է այսօր Բերայի Ս. Երրորդութիւն Եփեղեցոյ

Երկցագոյն քահանայն Արժ. Տէր Թադէոս Հայրն Թաթարեան, որ ինչպէս գիտեմք արդէն, իւր աշխարհականութեանը Ռուսիեանի թով աշխատաւոր էր, եւ յետոյ եղած է անոր Ցանկերէն, Այս քահանայն կը պատմէ, թէ Ռուսիեանն իւր աշխատութեան սենեակին մէջ, անհիւն մը, շարունակ կանխելով մը վառ կը պահէ եղեր Ս. Կենաց փայտի մասունքի մը առջեւ, զոր իւր պապերէն ժառանգած է եղեր, եւ որուն հանդէպ Ռուսիեանն կ'աղօթէ եղեր շատ անգամ ջերմեանդ ու ծննդդդիր, Տէր Թադէոս Ռուսիեանին մահէն յետոյ ուղեր է այս մասունքը, բայց անոր ինչը զայն տուեր է Ներսէս Պատրիարքին:

Ռուսիեանն իւր այս ջերմ կրօնասիրութեամբն է անշուշտ, որ կ'ուզէր, զի Հայ Ազգը միշտ կրօնական Ազգ կուրծի. շարունակ կրօնականի վրայ Տննէ իւր բոլոր գործերը, եւ իւր մէն մի գործառնութիւններուն կրօնական գոյն տալ աշխատի, ոչ թէ Իսլամի, ուրկէ վերանալով կը վերանար ամէն օր. եւ որուն անունը ազգային շքանակէն դուրս կ'ուզէր վտարել իմաստուն հեռատեսութեամբն:

(Ըրբան-Կիլիս)

Ք. Տ. Վ. Յ.

ԿՈՆՈՏ

(Ըրբան-Կիլիս)

ՆԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐԿԷ

Կլուտ Յովհաննէս Պատրիարքի յիշատակին († 1741 Փետրուար 13, Ռուսիոյ):

Կոլոտի մահուն 1624-ի տարեդարձին առթիւ յօդուած մը գրած էի Արեւելքի համար:

Արեւելքը Հայաստան գրանցուած գրանցութեան սիրուն եւ հնը որ կոչուա փրկել այլ Հայաստանն՝ հրատարակեց իր 5179 թիւին մէջ (1903 Փետր. 13. Եջ.):

Վերջին. Կաթողիկոսի Նիքիտիս, Նիքիտիսի միտարտուած է Արեւելքի Նիքիտիսի հրատարակութեանը Սրապատի մէջ, (Սրապատ, 1.4. տարի 1903, թիւ 2-3), ինչպէս որ հաղորդեց ինձ Ս. Ելմամբի պաշտօնական հանդիսին խնամքապետը, Հոգ. Տ. Կարապետ Արք. Տէր-Սիւրբոյն:

Մաշադուած այս գրուածի համար եղած բարձրագոյն գնահատումն, լման կը դնեմ զայն այս տեղ իբր ամօթովումը Կոլոտի վրայ գրառեցի:

«Այս ք. Գաթիմ ու իւր-իւր յառաջանալիս էին իւր-իւր Ելմամբի հոգեւորականութեանը Ելմամբի հոգեւորականութեանը Ելմամբի հոգեւորականութեանը»

Մթին գիշերան արհաւիրքը, որ կը սաստկանայ եկարատեւ հրդեհի մը փառաշունչութեամբ, ամէն սիրտ գող հանած է: Գիշերիկ շէնք

1 Սրբան-Գրեգորիոս Արք. Գաթիմի Բացում 1874 ամին, Նիստ էլ 51 եւ Բացում 1875 ամին, Նիստ Թ. 15 սպասարի, էլ 175-176:

մը պիտի լափիկորի անմիջապէս բոցեղէն լեզուներով, Հրդեհը յառաջ եկած է բարոյական անհոգ եւ անհոգի վիճակէ մը, ուր իրզեկները կորսնցուցած մարդիկ՝ մեծութիւն մը կը զգան ստորին արարքներէ- կոյր եւր պաշտելու համար իր ոսկի պատանադանին վրայ, ամէնէն անհերքելի բաներ ներքեւի եղած են այն վիճակի մէջ: Դէնքը պիտի հրկիզուի, պիտի լմնայ. բոցերը պատած պաշարած են զանի, կան մարդիկ որ կը ձորան, կը տեսնեն տակալի վտանգը, կ'ըղան բան մ'ընեն, բայց սիրտ չունին: Հերիք է պատուել հրատառ պարիպը եւ այն գիշերիկ շէնքին շէնքը ոտը գնել՝ հրդեհը խղիւղելու համար:

Այն շարունակներուն մէջ ամէն մարդու աչքը անեւտած է երեսունութը տարեկան երիտասարդի մը վրայ: Կարծես մազանապաշտ էին խորհրդաւոր թիւերը թիւներէն: — Այն երիտասարդը արեւելքէն կու գար. տարբեր անոր կարած էր, գետեր ու կապաններ անցած էր եւ շարունակ շարունակ ճամբորդութեամբ էր եկած իր կամէր միտարարի տակերուն վրայ: Հասարակ ճամբորդ մը չէր ան, ոչ ալ առանց նպատակի մեծաբարկ էր այդ ահագին ճամբորդութեան: Վտարանքի իր սնած ու սիրած սրբալիպին, Սիմոնին, եկած էր Իննականց վանքը: Հին ամենատարածակի երկրաշարժի մը աւերածներուն հանդիսատես պարտաւոր եւ պարտականութիւններուն բեռներուն տակ՝ հասած էր Պոլիս, ուր Հայ. Եկեղեցւոյն սպաննացող այն հրդեհը իր ամէնէն դուրսը, ամէնէն ահագին վիճակին մէջ իր ճարակին՝ իր ճարտուաբար կանգնելով բարոյական անկումներու հոտած ճարպի պէս ոտքերու թնթուած ճապարակէն:

Իրական երկրաշարժէն, բարոյական հրդեհի մը հանդիպել, դիւրին վիճակ մը չէր այն երիտասարդին համար, որ յոյգերով եկած էր Ս. Կարապետի անունով:

Իր խօսածները, իր վարմունքը, իր գործունէութիւնը մանաւանդ՝ ամէն վտահաւիճակէ կը ներշնչէր այն մարդը, որովհէտ կը զգային, կը տեսնէին սակալի բռնութիւնը:

Կոյր-Վրդի իր ամէնէն փափուկ զգացումներուն, աւելի մեանց ցոյց տալին փառաշունչ հրդեհը եւ վտահաւած գիշերիկ շէնքը:

Չպիտէ, կ'ընչեմ վերէն ի վար առաջարկուած գործը: — Մի վախեալ, թալ բոցը տարէ իր սարսափը, եւ կ'աղատեմ այդ շէնքը, մի միտին մէկ պայմանով. — Բարեկամ մը, հայր մը, բնիկ մը, հոգեկից մ'անիմ. ան հետո պետք է ըլլայ: Անիկի ետքը ալ Գ. Գ. մի վրդովիք: Հանգարտ մեղի հետադիմեք:

Պայմանը այնքան դիւրին էր, որ շուտով կը բռնեցաւ համաձայնութիւնը: — Երիտասարդը, Կլուտ Յովհաննէս վարդապետն էր, որ ծնւ. 37 տարեկան, Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք եղաւ (1715): Իր հոգեկիցն էր Գրիգոր Վարդապետ, Ելմամբիկին թաղարտուել ծանօթ, Երեսուցեմ առաջնական Աթոռին բարեխիշտակ Պատրիարքը: Կլուտ պատուեց հրդեհի բոցեղէն պարիպը, խոյսցանքներ, Ելմամբիկին ալ ետեւէն. վտանգը